

François Hartog, historik minulosti, přítomnosti i budoucnosti

Josef Řídký

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav české literatury a komparatistiky
ridky.josef@gmail.com

François Hartog, narozen roku 1946, je dnes již penzionovaným profesorem historie na pařížské École des hautes études en sciences sociales (Centre de recherches historiques /CRH/ a Groupe d'études sur les historiographies modernes /GEHM/). Není přítom bez významu, že působil právě v této instituci, která si od svého vzniku ve čtyřicátých letech minulého století stihla vybudovat značné renomé a na níž mj. působili Fernand Braudel, Jacques Derrida, Roland Barthes, Claude Lévi-Strauss, Pierre Bourdieu nebo Georges Didi-Huberman, ale kde učil třeba i Milan Kundera a kde své dizertace obhájili Thomas Pavel či Thomas Piketty. Postgraduálně zaměřená škola vždy dávala prostor pro hledání nových cest a přála i experimentům a interdisciplinárně pojatému výzkumu, který by jinak na konzervativních francouzských fakultách jen stěží hledal živnou půdu. Myslím, že z této tradice velice organicky vyrůstá i dílo Françoise Hartoga, jinak historika zabývajícího se myšlením antického Řecka (viz knihy *Le Miroir d'Hérodote* /1980/, nebo *Mémoire d'Ulysse* /1996/), dějinami dějepisectví (*Le XIXe siècle et l'histoire. Le cas Fustel de Coulanges* /1988/, a *Vidal-Naquet, historien en personne* /2007/), intelektuálními dějinami nebo historickou metodologií. Proslulost však získal především rozvedením myšlenek Reinharta Kosellecka o různých časových režimech naší dějinné existence, které představil ve svých *Régimes d'historicité* (2003). V poněkud nihilistické diagnóze současného stavu západních, postmoderních společností, které už přestaly rozumět svým dějinám a které ve stejné paralýze nedokážou načrtnout žádný pozitivní projekt budoucnosti, ale pouze přešlapují na místě, rozpoznává Hartog stav, pro který zavádí pojem *présentismus*. Kniha jako by uhodila hřebíček na hlavičku a rázem se stala nezbytnou intelektuální výbavou pro přemítání o současnosti — setkal jsem se i s profesory, kteří ji neváhali řadit mezi nejpronikavější reflexe postmodernity, hned po bok Lyotardových textů o postmodernismu. Zde předkládaný text *Vers une nouvelle condition historique* neboli *Na cestě k nové historické situaci* resumuje nejdůležitější teze *Régimes d'historicité* a zároveň je domýšlí v aktuálním kontextu debat o antropocénu, globální historii apod. Zatímco v knize Hartog pojem *présentismus* pouze nabízel jako jeden z možných způsobů, jak o přítomnosti přemýšlet, v tomto textu už ho vidí jako naši aktuální, žitou skutečnost — skutečnost, která historikům a jejich slovům vzala hlas; skutečnost, se kterou si jako intelektuálové ani jako společnosti zatím nedokážeme poradit.

Na cestě k nové historické situaci

François Hartog

Název této úvahy se na první pohled může jevit dosti ambiciózně, zkusme ho však pojmut jako hypotézu a zeptejme se, zdali nedávná a stále ještě probíhající proměna našich dějinných zkušeností nepoukazuje ke zcela nové historické situaci. Historické vědě samotné se přitom příliš nedaří ji uchopit, neboť v té podobě, v jaké jsme si ji spojovali s moderním světem a moderní dobou, totiž jako zkoumání umožňující „porozumět celému vývoji lidské a společenské zkušenosti v průběhu času“,¹ se dnes již nevyskytuje. Dějinnou zkušeností potom jednoduše označme ony „rozličné způsoby, jimiž si lidé v rámci svých historicky konstituovaných sociálních světů představují a zprostředkovávají minulost a její význam pro současnost.“²

To nás vede k našemu prvnímu konstatování, s nímž se může každý praktikující historik i laik snadno ztotožnit, totiž že dnes existuje mnoho způsobů, jak s minulostí nakládat: od velice formálních po ty zábavní, lze ji instrumentalizovat i zachovávat si od ní odstup. Tento fenomén není ničím novým, ovšem spektrum prostředků, jež lze pro toto „používání“ historie využít, se notně rozšířilo. Naše schopnosti produkovat různé minulosti se podstatně rozmnožily:³ od velkých vzpomínkových oslav s jejich veřejnými proslovy, které byly v Evropě v průběhu roku 2014 všudypřítomné (ale byly zde ostatně odjakživa), přes filmy a seriály až po počítačové hry, umožňující přehrávat velké dějinné události už úplně všem, ať už online nebo každému v jeho koutku. Nesmíme přehlížet ani všechny weby, fóra, blogy a tweety, které každým okamžikem kolují na internetu. A nezapomínejme ani na dnes už tradiční média, třeba knihy. Připočtíme nakonec instituce Školy a Univerzity jakožto místa vyučování, předávání a produkce nových poznatků, třebaže právě o předávání znalostí se všude debatuje, zvlášť o jeho absenci a selhávání, o jeho obtížích.

-
- 1 Gauchet, Marcel: *La Condition historique*. Stock, Paris 2003, s. 10 [česky týž: *Dějinný úděl: hovory s Françoisem Azouvim a Sylvainem Pironem*, přel. Pavla Doležalová. CDK, Brno 2006, s. 7, pozn. překl.].
  - 2 Palmié, Stephan — Stewart, Charles: *The Varieties of Historical Experience* [doposud nepublikovaný konferenční příspěvek (Chicago University Press), k poslechu na <neubauercollegium.uchicago.edu/events/uc/historical_experience>, 31. 1. 2017, pozn. překl.].
  - 3 Gruzinski, Serge: *L'Histoire, pour quoi faire?* Fayard, Paris 2015, s. 33–62; Rioux, Jean-Pierre: *Vive l'histoire de France!* Odile Jacob, Paris 2015, s. 9–14.

Tento krátký inventář stačí, abychom si mohli ukázat, že způsoby chápání minulosti, tedy samotná hmota našich dějinných zkušeností, se změnila a dále rychle mění.⁴ Co zmůže historik s takovým bujením minulostí, s takovým rozmnožením nabídky, v níž lze nalézt úplně vše, tedy také vše to, co je odpudivé? Může to ignorovat a předstírat, že se nic neděje? Jenže strkání hlavy do písku vedlo málokdy k vítězství. Historik, který si tváří v tvář alternativním historiím, ne-li alternativám k historii jako takové (jež staví např. paměť proti dějinám) zvolí autoritativní tón ve smyslu „já, Historie, vám řeknu, jak to bylo doopravdy“, abychom využili proslulého Rankeho motto, se odsuzuje k tomu, aby ho mimo kroužek zasvěcených a dopředu přesvědčených historiků nikdo neposlouchal. Co nám tedy zbývá? Máme oplakávat rozpadající se veřejný prostor a zánik „společných míst“ (kdy na místo „sdílené minulosti“ nastupují vzájemně neslučitelné paměti), nebo se máme naopak těšit z těchto nových (ostrovních) prostorů, v nichž lze konečně vyslovit, nechat promlouvat a kolovat doposud nikdy nevyslovené, neznámé a zapomenuté dějinné zkušenosti? Přinejmenším bychom měli začít jednat. Nejprve si ale připomeňme trochu historie.

MODERNÍ POJETÍ DĚJIN A JEHO NEDOSTATKY

Slovo historie představovalo během posledních dvou století místo střetu, „rozcestí“, ne-li základní pojem, kolem něž krystalizovalo pojetí uvěřitelnosti.⁵ S velkým písmenem se rovnalo vysvětlení, které ale často vůbec nemuselo udělit. S malým písmenem vyzývalo k ohledávání svých mnohých podob, ať už to vedlo k ustanovování zákonů, vytyčování velkých hlubinných pohybů nebo přiznání větší či menší důležitosti roli náhody při odvíjení lidských záležitostí. Paul Valéry, jenž historii často kritizoval, se snažil od oné první, Historie s velkým H, oprostit. „Ono slovo má dvojí význam: napíšeme-li jej s velkým H, jedná se o mýtus, výhružný mýtus, který před námi vyvstává, když říkáme *Historie nás učí...*, *Historie rozhodne...* Je to mýtus hned dvojnásob nesmyslný.“ Co se týče té druhé, s malým h, litoval pouze, že se omezovala na „soubory písemnosti“. Leč vstup do věku kritické reflexe jí neměl být odepřen, ba naopak: ve svých *Cahiers* se k ní nepřestával vracet. Avšak, ať už tomu bylo s postoji Valéryho samotného jakkoliv, historici se nakonec v doméně historie s malým písmenem dokázali postupně etablovat. Ta se takto měla stát jejich „teritoriím“:⁶ teritoriím omezeným, ale postupně se rozšiřujícím, kudy vedla „průkopnická fronta“ a v němž se dalo ponořit do hlubin dějin. Budoucnost pod svými rozličnými názvy a ve svých rozmanitých formách potom tomuto teritoriu neustále zůstávala na obzoru, stále víceméně aktivní a imperativní. Historici se tak v průběhu devatenáctého a velké části dvacátého století bez ustání potýkali s moderním režimem dějinnosti, stejně jako to po svém způsobu dělali spisovatelé. Ovšem s tím rozdílem, že romanopisci od Balzaka přes Tolstoj a Musila až

4 Hartog, François: Le présent de l'historien. *Le Débat* 158, 2010, č. 1, s. 18–31.

5 Hartog, François: *Croire en l'histoire*. Flammarion, Paris 2013, č. *Věřit v dějiny*, přel. Petr Horák. CDK, Brno 2016..

6 *Historikovo teritorium (Le territoire de l'historien)* je název sborníku článků publikovaného Emmanuelem Le Roy Laduriem roku 1973: viz Revel, Jacques: *Un parcours critique. Douze exercices d'histoire sociale*. Galaade, Paris 2006, s. 18–20.

po Sartra dávali téměř vždy přednost časovým trhlinám a nesouladnostem.

Ale byla zde také ta historie, již spisovatel Georges Perec pojmenoval v románu *W aneb Vzpomínka z dětství*, totiž „Historie s velkou sekyrou“, kterou Valéry navzdory své neutuchající myšlenkové činnosti nemohl ani vidět přicházet, ani rozpoznat. „Nemám žádné vzpomínky z dětství,“ píše Perec, „byl jsem od nich osvobozen: jiná historie, vskutku Velká, Historie s velkou sekyrou je nahradila — válkou a tábory.“⁷ Co se dá k této zkušenosti dodat? Může historie, ať už s velkým či malým písmenem, jednoduše navázat na svůj pochod vpřed?⁸ Lucien Febvre, který si v to přál věřit, nabádal na těch několika stránkách *Manifestu za nové Anály* své čtenáře už od roku 1946, aby se „vrhli do vody“. Podle něj bylo potřeba hledět kupředu, před sebe, a ne obracet zrak zpět, k tomu, co se nedávno odehrálo; jinak by se taky mohlo stát, že se zítřejší, ba dokonce už současný složitý a propojený svět stane zcela nesrozumitelným. „Včerejší svět již skončil. Jednou a provždy. My Francouzi máme jedinečnou příležitost se od něj konečně odpoutat, porozumíme-li rychleji a lépe než ostatní této nezvratné skutečnosti. Opustíme-li konečně trosky včerejška. Do vody, pravím vám, a plavte odhodlaně.“⁹ Zkušenost války měla být metabolizována úprkem do budoucnosti, učiněna rokem nula, novým výchozím bodem.

Dalšími významovými rovinami už beztak vrstevnatého pojetí historie přispěla samotná historická disciplína. Rejstřík pojmů byl rozšířen o struktury a později, v sedmdesátých letech, o antropologii. Tento posun byl umožněn především Braudelovým *La Méditerranée*^[10] a konceptem dlouhého trvání. To ovšem způsobilo poněkud paradoxní situaci: na jedné straně zde byla historie historiků, jež měla na zřeteli pomalé dějinné pohyby, prozkoumávala dlouho neviditelné zlomy a zpomalovala tempo, kdežto na straně druhé bylo „slavné třicetiletí“^[11] či „německý zázrak“, vzrušující léta stále rychleji akcelerovaného pokroku a závodu mezi Východem a Západem. Tyto dva protichůdné pohyby, které se svou silou ani svými důsledky pochopitelně nemohly rovnat, umožňovaly vyhnout se nedávné minulosti: jeden hleděl daleko do minulosti, do dalek, kdežto druhý se soustředil na naléhavé úkoly přítomnosti, s pohledem upřeným do budoucnosti.

Nicméně s tím, jak roky plynuly a generace se střídaly, se na povrchu začaly objevovat první pukliny a trhliny a s návratem dávných absencí se postupně rozplynuly všechny iluze. Když Perec roku 1975 publikoval onu neobyčejnou autobiografii dítěte, jež nemělo žádné vzpomínky z dětství, otevřel s konečnou platností „léta paměti“.

7 Perec, Georges: *W ou le souvenir d'enfance*. [Denoël], Paris 1975, s. 17 [ve francouzštině mají písmeno „h“ a slovo „sekyra“ (hache) stejnou výslovnost — pozn. překl.].

8 Hartog, François: The Modern Régime of Historicity in the Face of Two World Wars. In: Chris Lorenz — Berber Bevernage (eds.): *Breaking up Time*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2013, s. 124–133.

9 Febvre, Lucien: Face au vent. Manifeste des Annales nouvelles. In týž: *Combats pour l'histoire*. Armand Colin, Paris 1992, s. 40.

10 [Braudel, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Armand Colin, Paris 1949 — pozn. překl.]

11 [Spojení *Trente glorieuses* neboli slavné třicetiletí, poprvé použité roku 1979 ekonomem Jeanem Fourastiéem, označuje období poválečného ekonomického rozmachu většiny tzv. vyspělého světa v letech 1945–1975, pozn. překl.]

Postava Austerlitz W. G. Sebald, pro niž se čas zastavil v roce 1939, je potom jejich nedávným pendantem. Najednou se nám začaly vnuccovat neodbytné, trýznivé otázky: jak může moderní koncept dějin, od základu orientovaný na budoucnost, dát samotnou svou strukturou prostor tomuto neukotvenému času, času pozastavenému, přerušnému? Jak může přenechat místo této minulosti, o níž jsme marně doufali, že je již minulostí? Minulosti zapomenuté, ale zapomněním, na něž nelze zapomenout? Jak mohla „mašina Historie“ dojet do souostroví Gulag (a jeho nedávnějších inkarnací) a skončit až na rampách Osvětimi? Právě jsme oslavili sedmdesáté výročí.

Yosef Yerushalmi se v závěru své knihy *Zakhor, Jewish History and Jewish Memory*, publikované roku 1982, táže následujícím způsobem: „Netuším, jestli se onen rozsáhlý podnik, jímž je moderní historický výzkum, ukáže být dostatečně trvalým, ať už pro Židy nebo pro ostatní. Do prstenu, jenž měl krále Šalamouna učinit šťastným, když byl smutný, a smutným, když byl šťastný, byly klenotníkem vyryty následující slova: ‚I toto pomine‘. Možná přijde den, kdy zavládne nové vědomí, které se nebude stačit divit, proč se tolik z nás pohroužilo do studia dějin. Možná se námi ale nebude zabývat vůbec.“¹² Zdalipak už tento den přišel? Dospěli jsme sem již? V módě nyní není ani nostalgie, ani katastrofismus, ani krátkodobá prorocství. Naproti tomu nelze pochybovat o tom, že se naše zkušenost času v posledních třiceti čtyřiceti letech proměňuje. Jako znamení může posloužit ústup budoucnosti, ne snad vší budoucnosti, ale specifické futuristické budoucnosti, té, jež náležela modernímu režimu dějinnosti a jež byla uhlím pohánějícím mašinu Historie. A tak, zatímco se mluvilo o „krizi budoucnosti“ a o jejím uzavírání, přítomnost si začala zabírat čím dál tím víc místa.

O NOVÝCH ZKUŠENOSTECH ČASU

Ona proměna našich vztahů k času dala vzniknout dosud netušené konfiguraci: již dříve jsem ji nazval „přezentismem“. Jako kdyby v sobě přítomnost — přezens — finančního kapitalismu, informační revoluce, internetu, globalizace, ale též přezens krize započaté rokem 2008 pohltil kategorie minulosti i budoucnosti (jež se staly zastaralými). Jako kdyby se stal sám sobě svým vlastním horizontem a proměnil se ve věčně trvajícím přítomnost. A s touto přítomností se na přední místa našeho veřejného prostoru dostala slova jako *paměť*, *dědictví*, *připomínka*, *identita*, atd., jež jsou ale také slovy řádu a praxe a jež se projevují politickými akty. Právě zde nalézáme všechny možné nástroje, jimiž si lze nechat předvolat minulost před přítomnost, klást důraz na její okamžitý užitek a apelovat na empatii a ztotožnění se. Stačí jen navštívit memoriály a historická muzea, v těchto letech otevíraná v hojných počtech, abychom se o tom přesvědčili. Tato přezentistická přítomnost se nadto obklopuje celou suitou víceméně detemporalizovaných pojmů a konceptů: *modernost*, *post-moderna*, ale také *globalizace*, a dokonce *krize*. Vskutku, co jiného je „systémová krize“ než krize, jež trvá a již už nelze ztotožnit s oním rozhodujícím okamžikem, nad nímž lékař bedlivě bdí, aby učinil prognózu? Se systémovou krizí se nacházíme lapeni v permanentní pří-

12 Yerushalmi, Yosef Hayim: *Zakhor, histoire juive et mémoire juive*, přel. Eric Vigne. La Découverte, Paris 1984, s. 119.

tomnosti: takové, jež se právem nazývá krizí systému. Od Hippokrata jsme se přesunuli k věčnému balvanu Sisyfovu.

Jsou tyto posuny či tento přerýv známkou fenoménu spíše přechodného, nebo trvalého? To zatím ještě nikdo neví, třebaže se nyní střelka vychyluje více na stranu jevu stálého. Ničím se dnes nezaklíná tak, jako výzvami k „návratu“ a k opuštění „logiky krátkodobosti“ (court-termisme). Podle filozofa Marcela Gaucheta došlo ke „změně vztahu k historii“: „Vzala na sebe podobu krize budoucnosti, jejímž nejkřiklavějším symptomem bylo vyprcháání revoluční ideje. To, co se společně s možností představit si budoucnost ocitlo v krizi, je schopnost historického myšlení učinit povahu našich společností inteligibilní na základě analýzy jejich vývoje, stejně jako jeho schopnost poskytnout prognózu a projekt, jež by byly průvodcem transformační činnosti, kterou společnosti podstupují.“¹³ Právě této proměně zkušenosti času již není (moderní) koncept historie s to porozumět. Ve své výhradní orientaci na budoucnost nedokáže účinně uchopit vývoj společností, které se nechávají cele pohltit svou přítomností a jež už nezvládají spravovat svůj vztah s budoucností, která je, alespoň v Evropě, čím dál tím víc brána jako ohrožení, ne-li jako blížící se katastrofa: nyní již v pohybu.

Naše budoucnost už není pojímána jako nekonečně otevřená, ale právě naopak, jako čím dál tím víc potlačovaná, ne-li uzavřená, a to obzvláště vinou celé řady nezvratných kroků, jež podnikáme: na mysl hned přicházejí důsledky globálního oteplování, skladování jaderného odpadu, genetických modifikací atd. Stále rychleji a ostřeji si uvědomujeme, že budoucnost se nejen odsouvá čím dál tím víc do dále, ale také že to, co dnes činíme či nečiníme, má na tuto budoucnost dopad, a to i když je tak vzdálená, až se to vymyká lidským měřítkům. V opačném směru naopak zjišťujeme, že se minulost propadá čím dál tím hlouběji (doba objevení prvních hominidů ustupuje stále více do minulosti, zatímco stáří vesmíru se nyní blíží čtrnácti miliardám let). V konfrontaci s vymknutím našich záchytných bodů jsme v pokušení říct stop, začít velebit návrat do minulosti a hledat ztracené ráje. Zábavní průmysl nezaváhal a z rajských ostrovů a dalších panenských oblastí, kde rekreantovi nabízí přesně vyměřený zážitek řízeného zklidnění, profituje, co se dá. Na obavy a hrozby, jež jsou tím vším živeny, se nedávno naroubovala nová forma „hrůzy“ z dějin, jež připomíná, byť v jiných ohledech, onu „hrůzu“, která byla zdrojem myšlenkových pohnutek autorů, jako byl Mircea Eliade, který se ve čtyřicátých letech přidal k extrémní pravici.¹⁴ Jistý druh radikálního či fundamentalistického ekologismu se právě tímto směrem ubírá. Co se samotné historické minulosti týče, máme tendenci o ni „pečovat“, „spravovat“ ji na přesně vymezených místech (u soudů) a prostřednictvím konkrétních skutků (paměťové politiky). Necht' je přítomná a pro přítomnost: ale vedena autoritou paměti.

RŮZNÉ ČASOVOSTI POJMU HISTORIE

Pojem historie představoval jakožto správce času sběrnou nádobu vícero časových vrstev, nebo, jinými slovy, je utkán z mnoha časovostí. Nejstarší vrstvou je ta, jež přechází z minulosti do přítomnosti a jež odpovídala starému režimu dějinnosti. Po celá

13 Gauchet, Marcel: *La Condition politique*. Gallimard, Paris 2005, s. 523.

14 Eliade, Mircea: *La Terreur de l'histoire*. Gallimard, Paris 1949.

staletí spravovala celý velký žánr *historia magistra vitae*. Přestože ji příchod moderní časovosti připravil o její primát, ona sama nezmizela, neboť starověký *topos* dějinných lekcí zde zůstal, připraven k použití i k tomu být znovu oživen. Nikdy ostatně neodešel nadobro, dokonce v nynějším klimatu vzpomínkových oslav ještě získal na nálehavosti. Řeč je o žánru příkladu, imitace a závazku. Zůstává pochopitelně otázkou, jakou účinnost, jakou míru schopnosti uchopit skutečnost si od něj můžeme slíbovat. Pojem historie, otevřený modernímu, futuristickému času, si přitom od tohoto starého a vlivného pojetí zachovával odstup. Nová časovost se stala palivem moderního pojetí historie, oné mašiny, jež se navzdory všem zastávkám, závadám a vykolejením hnala stále rychleji kupředu. Dokud marxismus s revolucí zůstávaly „nepřekonatelným obzorem“, jak se říkávalo, Historie a historie si byly rovnocenné. Historie jakožto věda o skutečnosti i jakožto dějinná zkušenost dávala smysl. Vše bylo přitahováno budoucností, budoucností, již bylo třeba maximálně uspišit, přestože za její hranici se nedalo dohlédnout ani si za ní nic představit. Poté se měl otevřít odlišný, zcela vnější, apokalyptický čas: nové komunistické nebe a země. SSSR představoval po několik dekad pro komunisty celého světa znamení příchodu nových časů.

Mezi různými historickými situacemi a historickými pojetími existovalo vždy jisté pnutí: buďto bylo dotyčné pojetí s dobovou situací v souladu, nebo se s ní míjelo. V čase souladu budí historické pojetí u toho, kdo s ním nakládá, zdání, že situaci správně rozumí a že může dělat historii i o historii vyprávět, nebo prostě dává jeho dějinné zkušenosti smysl. K míjení potom dochází tehdy, když ono pojetí příliš upřednostňuje minulost nebo budoucnost. Když chce ten, kdo s ním nakládá, např. obnovovat minulost, která už pominula, nebo rychle popohánět k budoucnosti, která ještě nenastala. Tehdy aktivuje jednu či druhou z heterogenních, byť pro celé pojetí stále konstitutivních časovostí, aby mohl popsat, pochopit nebo ukázat danou historickou situaci. Je-li míjení příliš velké, její uchopení se nezdaří a výsledek zůstává nezřetelný jako na rozmazané fotografii. Na přítomnost se pak dívá brýlemi minulosti: hrozí mu, že „do budoucnosti vstoupí pozpátku“, abychom ještě jednou citovali Valéryho. S brýlemi budoucnosti naopak hrozí, že se bude chovat, jako kdyby už dávno přišla, v den, o němž se prohlásí, že otevřel novou éru. To je zákonitě doprovázeno více či méně nepotlačitelným pokušením odstranit „přežitky“. Nepřítelem přitom není ono míjení samo o sobě, jen když překročí míru. Mezi realitou a jejím pojetím či jinak mezi skutečností a tím, jak je oním pojetím uchopena, bude vždy odchylka: tím spíše jedná-li se o tak nestejnorodou skutečnost, jakou je historická situace. Právě v samotné této odchylce dlí možnost přepracovat dosavadní pojetí a zjemnit celkové porozumění situaci: vidět více a lépe z přítomnosti vzhledem k minulosti a budoucnosti. V případě moderního pojetí dějin potom platí, že minulost vidíme osvětlenou paprskem budoucnosti, který ji takto činí srozumitelnou.

Historie ve své podstatě představuje pojem, který přišel z dále a který byl vyvolen, aby držel pohromadě všechny tři časové rozměry minulosti, přítomnosti a budoucnosti. Ale také aby odhaloval a zkoumal to, co je sjednocuje a odděluje, i s ohledem na všechny možné kombinace, jež jim ten, kdo s nimi nakládá (jednotlivec, skupina, instituce, stát), může ve své přítomné situaci vtisknout. A také aby s nimi sám zacházel, ať už přímo či nepřímo (např. skrze školu nebo vzpomínkové oslavy). Od té doby, co byl Herodotem vypuštěn do světa, se pojem uchytil a nepřestal být nanovo uchopován, opravován, modifikován, zesilován, chválen, vynášen do nebe, vysmíván,

očerňován, odmítán atd., ale vždy zde zůstával: připravený k okamžitému použití. Avšak dnes se zdá, že Kleió byla vytlačena Mnémosyné. Přinejmenším ve veřejném prostoru.

PAMĚŤ A ABSENCE

Paul Ricoeur se ve své poslední knize *La mémoire, l'histoire, l'oubli* pokusil vymanit z neplodných potyček mezi historií a pamětí i s celou jejich suitou stoupců a pomlouvačů tím, že zcela odmítl jakoukoliv podřízenost paměti historii. V jeho pojetí se paměť „chápe“ dějin, aniž by sama byla snížena na pouhý „předmět historie“. Tvrdí totiž, že pro svou „sílu svědčit“ o existenci minulosti by paměť měla být považována za „předobraz“ (matrice) dějin. Z toho plyne jeho často citovaný závěr o nemožnosti rozetnout „na gnozeologické rovině“ „soupeření mezi příslibem věrnosti, jenž dává paměť, a hledáním pravdy, typickým pro historii“.¹⁵ Rozhodnutí je na čtenáři, tedy na občanovi, který, jakmile bude poučen a vědom si svého dluhu vůči předkům, určí sám „rovnováhu mezi historií a pamětí“. Důvody existence jisté „zneklidňující cizoty“ historie, důvody toho, proč ji může Ricoeur odkazem na Platóna předkládat jako *farmakon*, tedy jako lék i jed zároveň, spočívají v nemožnosti „vymýtí podezření“, jež historii činí od základu „škodlivou pro paměť“.¹⁶ Michel de Certeau naproti tomu rozlišoval to, co označil jako „zneklidňující blízkost“ historie. Jelikož jejím *raison d'être* je absence, historie je psána tak, že se staví na místo toho, co již není. Po vzoru Micheletova pojetí pohřbívá mrtvé, aby uvolnila místo živým. „Společnost tak z historických spisů získává přítomnost“,¹⁷ totiž přítomnost, která se neuzavírá do sebe, ale naopak je otevřená směrem k budoucnosti a budoucností již poučená, schopná dalších plánů.

Micheletův model historie, jakkoliv historikovi přisoudil roli pouhého návštěvníka mrtvých, zůstával plně kompatibilní s moderním režimem dějinnosti, protože jím procházel dech Revoluce a protože ho Lid vedl vpřed. Jenže jakmile se ze smrti stal průmysl, jakmile začaly být všechny stopy po mrtvých smazávány tak důkladně, jak jen bylo možné, v okamžiku, kdy se zastavil čas a kdy jsme si pomalu začali uvědomovat, že minulost nepomíjí — čím se v tu chvíli stala historie, neřkuli moderní pojetí Historie? Jak se změnil způsob historické praxe a jak dát ještě historické zkušenosti smysl? Neboť jak máme pohřbít mrtvé, kteří byli postiženi, abychom tak řekli, hned dvojitou absencí? Či jak „uvolnit místo živým“ ve chvíli, kdy se rozestup mezi prostorem zkušenosti a horizontem očekávání rozevřel téměř k jejich roztržení, nebo, ještě hůře, kdy získal horizont očekávání podobu katastrofy? Ba dokonce dvojitou katastrofy: té, která přichází, která je již v pohybu a kterou očekáváme, a té, která už se zkrátka a dobře stala a s níž jsme již učinili zkušenost, přičemž obě dvě dlí v téže přítomnosti. Horizont očekávání i prostor zkušenosti tak spolu komunikují prostřednictvím jednotící figury katastrofy. Naším společným přesto nějaký čas trvalo, než si tyto otázky dokázaly položit, než si je dokázaly položit těmito slovy. Poslední půlstoletí se

15 Ricoeur, Paul: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Édition du Seuil, Paris 2000, s. 502.

16 Tamtéž, s. 179.

17 Certeau, Michel de: *L'Écriture de l'histoire*. Gallimard, Paris 1975, s. 119 [česky týž: *Psaní dějin*, přel. Pavla Doležalová. CDK, Brno 2011, s. 113, pozn. překl.].

o toto tázání pomalu, s obtížemi pokoušelo. Spisovatelé, filozofové, historici, politici i instituce na ně naráželi, čelili jim, dokonce se jim i vyhýbali (a často kolem nich kroužili jako loď točící se v závislosti na větru a na mořských proudech kolem své vlastní spuštěné kotvy).

Paměť, připomínka, dědictví a identita se tak postupně staly stěžejními pojmy konce dvacátého století, zatímco Historie, k níž se od počátku devatenáctého století v Evropě vzhlíželo jako k modle, mohla pouze pozorovat, jak se její autorita vytrácí. A to jak na její vlastní „půdě“, tak na všech územích, která se s pomocí svých misio-nářů, svých obchodníků, vojáků, správců a učenců kdysi jala „konvertovat“ v duchu svého vlastního pojetí historického života. Posun od historie k paměti, jenž se v průběhu osmdesátých let odehrál, ve skutečnosti vytyčuje změnu epochy. Ta se projevuje právě návratem k oněm „troskám včerejška“, o nichž Lucien Febvre mluvil už v roce 1946, kdy vybízel, aby byly co nejrychleji opuštěny, a které mezitím jako by setrvaly ve dvou režimech. Stejně tomu bylo s dědictvím (patrimoine), představujícím důležité východisko pro časy krize. Když se záchytné body začínají drolit, když zrychlování času posiluje dezorientaci, pokoušíme se chránit místa, předměty i gesta, aby se pro nás přítomnost, v níž se už nepoznáváme, stala aspoň trochu obyvatelnou. Připomínky, vzpomínkové oslavy (commémoration) jsou zase společenským uchopením fenoménu paměti. Zavdávají podnět paměťovým politikám (alespoň na úrovni Evropy), dokonce i „paměťovým zákonům“. Identita je potom organizujícím ohniskem všech těchto pojmů. Zneklidňuje hned dvojím způsobem: jednak minulostí (co je ve skutečnosti minulostí Francie?), jednak budoucností (jaká může být naše společná budoucnost?). Může sem snad (ještě) nějakou naději vnést Evropa?

ZKUŠENOST KATASTROFY

Anděl historie, jemuž Walter Benjamin věnoval svou devátou dějinně filozofickou tezi, stál na rozhraní mezi apokalypsou a katastrofou.¹⁸ S andělem a jeho synoptickou vizí historie jsme se ještě nacházeli v ústrojí apokalypsy. Ale jak je unášen vichřicí pokroku k budoucnosti, „jíž nastavuje záda“, jedna jediná katastrofa „bez přestání kupí trosky na trosky a hází mu je pod nohy“. Nacházíme se v nové situaci. Najednou máme co do činění se zvratem v moderním režimu dějinnosti, s jeho odvrácenou stranou. Historie přestává být pokrokem, právě naopak, či snad právě proto, nepřetržitě kráčí vstříc katastrofě. (Tou se však, nutno podotknout, Benjaminovo myšlení historie nevyčerpává, jeho dějinně filozofické teze měly koneckonců za cíl otevřít možnost mesiášského věku, jenž by byl také věkem revolučním a emancipačním.)

Katastrofa byla dlouho slovem, jež patřilo pouze do literárního slovníku a které označovalo neblahé a zhoubné rozuzlení dramatické básně. Pierre Larousse si povšiml, že úžeji vymezený význam ve smyslu „osudného neštěstí“ získává až v moderní době, v devatenáctém století. Zatímco apokalypsa je, mohu-li to tak říct, jedno-

18 Benjamin, Walter: Sur le concept d'histoire. In: Michael Löwy (ed.): *Avertissement d'incendie. Une lecture des thèses „Sur le concept d'histoire“*. PUF, Paris 2001, s. 71–77 [česky týž: O pojmu dějin. In týž: *Dílo a jeho zdroj*, ed. Růžena Grebeníčková, přel. Věra Saudková a další. Odeon, Praha 1979, s. 12, pozn. překl.].

rázové povahy, katastrofa se může opakovat. Můžeme tedy směle prohlásit, že jsme vstoupili do „věku katastrof“ (klimatických, zdravotních, jaderných a dalších), jenž se prosazuje jako horizont naší dějinné zkušenosti.¹⁹ Tím chceme jinými slovy naznačit, že mezi těmito katastrofami je jisté pouto a že to, co je navzájem spojuje, úzce souvisí s našimi minulými i současnými skutky a snad ještě víc s tím, co stále odkládáme či odmítáme udělat. Tušíme, že se začíná nová historická situace, a tak se množí výzvy volající po naprostém přehodnocení celé moderní Historie, kterou najednou přestáváme vnímat jako dějiny pokroku, rytmizované nepřetržitým sledem průmyslových revolucí. Spíše se nám začíná jevit jako nová geologická epocha. Ona geo-historie, nazývaná dnes „antropocén“, měla být zahájena přesně roku 1783, s parním strojem Jamese Watta,²⁰ tedy ve chvíli, kdy se vliv člověka na systém planety Země stával stále zřetelnějším a kdy začaly být důsledky lidského konání nezvratitelné. A to do té míry, že se dnes, téměř po dvou staletích, nacházíme v nevídané situaci příchodu nového mesiášského věku, ovšem s negativním znaménkem, s apokalypsou na obzoru, apokalypsou, kterou je třeba pozdržet, odklonit anebo jí, pokud možno, zabránit. V tomto ohledu je takzvaná moderní historie čtena zcela nově, proti srsti, a od základu přepisována.

Ze všech těch, kdo byli na poplach, můžeme citovat Günthera Anderse, jenž ve chvíli, kdy jsme se s vynálezem jaderné bomby stali „pány apokalypsy“, jako jeden z prvních upozorňoval na naši „slepotu ke konci světa“. A zatímco přemítal nad důsledky vynálezu bomby, nemohl ještě ani tušit, jakým problémem se jednoho dne stane likvidace jaderného odpadu. Hans Jonas se zase při formulování svého „principu zodpovědnosti“ neváhal opírat o strach. Jean-Pierre Dupuy, čtenář obou zmíněných, vybudoval teorii „poučeného katastrofismu“.²¹ Bylo by ovšem chybou spatřovat v nich apokalyptiky dneška. Stáli koneckonců spíše na straně proroků, těch, kteří varovali, co se může stát, snad ledaže by... Co naplat, naše stárnoucí evropské společnosti jsou podlomené krizí, imunní vůči plánům do budoucnosti (futurismes) a tonou v prezentismu. Zabývají se více bezprostředním okamžikem a jsou v pokušení uzavírat se do sebe, zatímco kapitalismus nedokáže počkat s dnešním ziskem na zítra, stejně jako neumí nemaximalizovat užitek z každého dne.

HISTORIE A GLOBALIZACE

Je ztráta víry v Historii fenoménem lokálním (francouzským), regionálním (evropským) nebo světovým? Že Francie opustila dějiny, že Evropa hledí, jak dějiny plynou

19 Viz například *Esprit*, 2008, č. 3 (*Le temps des catastrophes*), obzvláště Schlegel, Jean-Louise: *Leschatologie et l'apocalypse dans l'histoire: un bilan contrasté*.

20 Bonneuil, Christophe — Fressoz, Jean-Baptiste: *L'Événement anthropocène. La Terre, l'histoire et nous*. Édition du Seuil, Paris 2013. Název, vzešlý z návrhu geologů, byl okamžitě přijat historiky i filozofy, zatímco sami geologové si ještě ponechávají nějaký čas, než se rozhodnou, zdali pojem s konečnou platností akceptují.

21 Anders, Günther: *L'Obsolescence de l'homme*. Édition Ivrea, Paris 2002; Jonas, Hans: *Le Principe responsabilité*. Cerf, Paris 1990; Dupuy, Jean-Pierre: *Pour un catastrophisme éclairé*. Édition du Seuil, Paris 2002.

pod jejími okny, takové a podobně výroky čteme neustále a tu a tam je i sami opakujeme. Byla to postkoloniální studia, co na jedné straně pomáhalo uvádět tato tvrzení v život, jak to nakonec shrnuje heslo „provincionalizovat Evropu“ z pera Dipeshe Chakrabartyho, zatímco na straně druhé se začaly šířit texty, jež byly záhy překřtěny na „literaturu úpadku“ (*littérature décliniste*). Leč odpověď na otázku víry či nevíry v Historii, která by nebyla založena na pouhých dojmech, by vyžadovala rozsáhlý výzkum, který jsem já sám nepodnikl a o který se, nakolik je mi známo, nikdo nepokouší. Nebylo by ostatně vůbec snadné ho provést: jak také měřit víru nebo nevíru? A především, co si dnes kdo ve světě pod slůvkem historie asi vybaví? Co říkáme, když jej používáme nebo když před ním dáváme přednost slovu paměť? Navíc ve chvíli, kdy je tolikero způsobů (především obrazových), jak se minulosti dovolávat a jak minulosti vytvářet. Je snad řešením soupis, jaký ve svém posledním díle předkládá Serge Gruzinski?²² Jak ale přesto přese všechno odpovědět? Možná takto: na jedné straně zde byla Historie, v níž Evropa věřila, o níž teoretizovala a kterou vnucovala, prostě tím, že z ní učinila etalon a *telos* všech ostatních. Historie, jíž se měřilo pokrokem, která kráčela do budoucnosti a jež dávala smysl dějinné zkušenosti. Jestliže pozbyla své vedoucí role, nezmizela přesto ze dne na den. Ostatně, stále se s ní tu a tam různými způsoby potýkáme, ať už přitakáváme jejímu definitivnímu zavržení, nebo narážíme na její početné reformulace. A nesmíme opomenout ani všechny ty vulgární instrumentalizace, ke kterým se chtíc nechtíc propůjčuje. V průběhu devatenáctého a dvacátého století se nabízela celá škála možných odpovědí. Historické disciplíně, té, jež aspirovala být vědou, potom všude ve světě připadla úloha tyto odpovědi zhudebnit ve velkolepé formě národních partitur.

Mimoto se dnes potýkáme s velmi současným prezentismem chvilkovosti či instantnosti a simultánnosti, který formuje naši novou „digitální situaci“.²³ Ten představuje samotné srdce a motor Globalizace, podobně jako jimi byla orientace na budoucnost v případě Historie. A stejně jako Historie (s velkým H), i Globalizace (s velkým G) se nyní klade jako samozřejmost: je neoddiskutovatelná.²⁴ *Mottem* jí budiž slogan „*there is no alternative*“. Je budoucností i minulostí zároveň, neboť každý, kdo si dal tu práci se na ni podívat zblízka, ji nakonec vždy někde našel. Globalizace existovala od chvíle, kdy se objevila první směna, první sítě a spoje, jež se tvořily ve větších či menších paprscích a v různé intenzitě, aby umožnily komunikovat lokálnímu s globálním, či lépe lokálnímu na jednom místě s lokálním jinde, čímž mohly obě dvě dát vzniknout něčemu, co je přesahuje. Globalizace představuje dobré měřítko, příhodný úhel pohledu.

22 Ve druhé části knihy podává přehled svých návrhů podob globální historie. [Řeč je o Gruzinski, Serge: *L'Histoire, pour quoi faire?*, srov. pozn. 3]

23 Fogel, Jean-François — Pattino, Bruno: *La Condition numérique*. Grasset, Paris 2013.

24 Skeptičtější pozici nabízí Subrahmanyam, Sanjay: *Aux origines de l'histoire globale. Leçon inaugurale au Collège de France*. Fayard, Paris 2013, s. 24. „Je vážně nutné zabývat se otázkou pouze v souvislosti se současnými debatami, jež o globalizaci a jejím původu vedou teoretici světových systémů na straně jedné a neoliberální ekonomové z National Bureau of Economic Research na straně druhé? Co se mě týče, ohledně užitečnosti konceptu ‚globalizace‘ zůstávám agnostikem, stejně jako ohledně každého kouzelného nápoje, který zavání teleologií“ [books.openedition.org/cdf/3606?lang=fr /31. 1. 2017/, pozn. překl.]

Nová historická praxe opustila evolucionismus i teleologie pocházející od Pro-zřetelnosti, národa nebo třídy a konečně se rozvíjí ve světoprostoru, pohybuje se v přítomnosti přítomnosti a dává vzniknout celkové symetrii. Jen tak lze porozumět tomu, proč se „globalizace“ mohla stát novým názvem pro pojetí historie, novým názvem pro samu Historii. Stačilo, aby se jednou provždy zřekla mrtvých záruk euro-centrismu a adoptovala polyfonii. Představuje název, který si přišel převzít štafetu od dosavadní, utrmácené koncepce: je-li třeba vybírat mezi globalizací a Historií, potom tedy historii globální, to jest pravou historii. Celkem vzato by se jednalo o substituční operaci, která se stala nezbytnou (a po které by následovalo zotavení), o akt duchapří-tomné mysli. Pro nový svět, pro novou dějinnou zkušenost je zapotřebí nové historie včerejška i dneška a pro dnešek.²⁵

Takový obecný pohled na věc nemusí být nutně mylný, nicméně je příliš schematický. Zvláště ve chvíli, kdy vstupuje do konkrétní a přímé debaty, takové, jaká se mezi historií usilující o globálnost a historickou disciplínou jakožto institucí vede už dobrých dvacet let. Jedná se o zcela novou historii, nebo jenom o novou specializaci, jež hledá útočiště pod širokým deštníkem historie? Právě takto původně usilovala o uznání a legitimitu: jako nový přístup a nová problematika. Tím spíš, že první „globální“ historici byli samouci a čerství konvertité: původně byli pouhými historiky něčeho jiného. Dokonce i organizátoři *Mezinárodního kongresu historických věd* v Oslu zdůrazňovali, že pole globální historie je „still in its infancy“ a „the practitioners relatively few“. To se psal rok 2000. Ostatně, jejich terminologie ještě nebyla zcela usazená, neboť se stále mluvilo o obecné historii (*histoire universelle*), světové historii (*histoire mondiale*) či právě o globální historii (*histoire globale*).²⁶ To Sanjay Subrahmanyam, jmenovaný do katedry Globální historie novověku (*Histoire globale de la première modernité*), jež byla na Collège de France nedávno zřízena, by s reakcí neváhal. Globální historie je pouhou doplňkovou „variantou“ historie, po níž lze žádat vše to, čeho je schopna, ale ne víc. „Tento typ historie provází rostoucí zájem i zvědavost, přestože — jak jsem o tom hluboce přesvědčen — není určen k tomu, aby nahradil historii prováděnou v místním, národním či kontinentálním měřítku, ale aby je doplnil. Stejně tak jsem přesvědčen, že kombinováním těchto historických variant pod jednou střechou můžeme nacházet nové synergie.“²⁷

Pokud ale opustíme půdu disciplinárních kompromisů, má globální historie na to být něčím víc? Dokáže reorganizovat celou stavbu a prosadit se jako nové pojetí historie, takové, jež by bylo ve shodě s dnešním světem a umožnilo vše nově uchopit? Přepsat, co bylo napsáno, a napsat to, co ještě nebylo, a dát tak smysl současné dějinné zkušenosti? Nic ještě není rozhodnuto, i když globální historie během posledních patnácti let vyhrála (globálně) ne jeden zápas, počínaje tím o svůj název. V oboru žádostivém obrátů můžeme alespoň konstatovat globální obrát v historii. Je nyní celý obor s dějinnou zkušeností ve shodě, opoždjuje se za ní, nebo ji předbíhá? Může se stát globální historie nositelkou nové víry v historii? Má takové ambice? Umožňuje to vůbec její pojetí? Všechny tyto otázky zůstávají stále otevřené.

25 Hartog, François: *Croire en l'histoire*. Flammarion, Paris 2013, s. 271–280.

26 Sogner, Solvi (ed.): *Making Sense of Global History*. Universitetsforlaget, Oslo 2001, s. 11, a O'Brien, Patrick K.: *The Status and Future of Universal History*. In tamtéž, s. 15–33.

27 Subrahmanyam, Sanjay: *Aux origines de l'histoire globale*, cit., s. 28.

MINULOST, PŘÍTOMNOST, BUDOUCNOST

Aktéři období, jež jsem nazval „starým režimem dějinnosti“ (tedy doby před rokem 1789, abychom zvolili nějaké symbolické datum) měli zajisté svou vlastní přítomnost, žili v této přítomnosti, snažili se jí porozumět a ovládnout ji.²⁸ Ale aby se ve své dějinné zkušenosti zorientovali a dali jí smysl, zahleděli se nejprve do minulosti, kterou měli za nositelku porozumění, příkladů a ponaučení. A historie pro ně tímto soupisem příkladů a poučným vyprávěním opravdu byla. Ve futuristickém, resp. moderním režimu tomu bylo naopak: hledělo se do budoucnosti, neboť to ona osvětlovala přítomnost a vysvětlovala minulost; to k ní bylo třeba co nejdříve dospět. Udávala dějinné zkušenosti směr, zatímco historie se stala teleologickou: cíl vyznačoval cestu již prošlapanou i tu, kterou bylo třeba teprve vykonat. Tímto způsobem byly koncipovány i napsány všechny moderní národní historie.

Jedinečnost prezistentického režimu spočívá v tom, že zde nakonec nezůstává nic než přítomnost. V běžném životě, osobním stejně jako profesním, ho každý zakoušíme. Nevíme, co si v tomto režimu počít s minulostí, protože s ní už nepřicházíme do styku, stejně jako nevíme, co si počít s budoucností, se kterou se nesetkáváme o nic víc. Události se prostě střídají nebo sráží a je nutné na ně neodkladně „reagovat“, v neustávajícím rytmu, udávaném lištou *breaking news*. S internetem se nám vnucuje každá věc naživo, vše je se vším simultánní a tvoří nepřetržité kontinuum. V přítomnosti, která je tak široká, jako sama síť, se všechno zdá být na stejné rovině. Snaha artikulovat v této nové „digitální situaci“, jež je zároveň novou historickou situací, minulost, přítomnost a budoucnost se stává problematičtější než kdy dříve, ale zároveň se tato snaha ukazuje být čím dál tím nezbytnější. Zvláště proto, že možnost společného příběhu se nám na pozadí globalizace opět vzdaluje: v logice neutuchajícího a proměnlivého zmnožování všeho si každý nárokuje svou vlastní paměť, svou stránku a svůj blog. Zůstává na lokální i globální historii, chce-li opět nabýt svého vlivu nad světem, aby kriticky zhodnotila tyto nové zkušenosti času a aby ze zdánlivé současnosti všeho se vším nechala vyvstat rozličné časovosti, jež nepřestávají pracovat ani ve středu oné přítomnosti, která vše pohlcuje.

Z francouzského originálu otištěného pod názvem *Vers une nouvelle condition historique (Le Débat, 2016, č. 1 /188/, s. 169–180)* s autorovým svolením přeložil Josef Řídký.

28 Hartog, François: *Régimes d'historicité. Présentisme et expérience du temps*. Édition Points, Paris 2012 (přepracované a rozšířené vydání).